

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ САДІВНИЦТВА
Факультет плодовоовочівництва, екології та захисту рослин

Кафедра біології

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

щодо організації та проходження навчальної професійно-орієнтованої практики
для здобувачів початкового рівня (короткий цикл) вищої освіти зі спеціальності
091 «Біологія»

Умань–2021

Методичні рекомендації щодо організації та проходження навчальної професійно-орієнтованої практики для здобувачів початкового рівня (короткий цикл) вищої освіти зі спеціальності 091 «Біологія» Умань: Уманський національний університет садівництва, 2021. 30 с.

Укладачі:

Розборська Л.В., к.с.г.н., доцент, завідувач кафедри біології;

Заболотний О.І. к.с.г.н., доцент;

Парубок М.І., к.б.н., доцент;

Леонтюк І.Б., к.с.г.н., доцент;

Даценко А.А., к.с.г.н., викладач.

Методичні вказівки розглянуто і рекомендовано до видання на засіданні кафедри біології Уманського національного університету садівництва, протокол № 8 від 12 січня 2021 р.

Схвалено до видання науково-методичною комісією факультету плодовоовочівництва, екології та захисту рослин (протокол № 2 від 28 січня 2021 р.)

Рецензенти:

1. Якимчук Р.А. – доктор біологічних наук, професор кафедри біології та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;
2. Діденко І.П. – кандидат біологічних наук, завідувач відділу трав'янистих рослин природної та культурної флори НДП «Софіївка» НАН України.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Структура практики	5
1. Ботаніка і систематика рослин	6
1.1. Структура та основні еколого-ценотичні особливості лісової рослинності	6
1.2. Структура польового агрофітоценозу та еколого-ценотичні взаємини його складових	7
1.3. Ботаніко-географічні зони України, особливості їх флористичної і ценотичної різноманітності та охорони	9
2. Хімія з основами біохімії	10
2.1. Хімічні реактиви та вимоги до них	10
2.2. Особливості миття та сушіння лабораторного посуду	11
2.3. Ключова класифікація лабораторного посуду	12
2.4. Зважування речовин	16
2.5. Загальні правила зважування на терезах	17
2.6. Розчини та їх приготування	18
3. Гербарна справа	19
3.1. Техніка збирання рослин	23
3.2. Техніка закладання рослин при сушінні	24
3.3. Техніка сушіння рослин	25
3.4. Монтування і оформлення гербарію	26
Форма титульного аркуша робочого щоденника	28
Література	29
Підведення підсумків практики	30

ВСТУП

Навчальна професійно-орієнтована практика студентів – перший важливий етап процесу практичної підготовки майбутніх фахівців та є невід’ємною складовою освітньо-професійної програми підготовки молодших бакалаврів.

Навчальна професійно-орієнтована практика молодших бакалаврів є обов’язковим компонентом освітньо-професійної програми для здобуття початкового рівня (короткого циклу) вищої освіти спеціальності 091 «Біологія», здійснюється відповідно до навчального плану та має на меті набуття студентами професійних навичок і вмінь, здійснення самостійної фахової діяльності. Практика спрямована на закріплення теоретичних знань, одержаних студентами під час навчання, набуття і удосконалення практичних навичок і вмінь, розвиток у студентів здатності компетентного прийняття рішень у виробничих ситуаціях, оволодіння сучасними методами та формами професійної діяльності.

Головним навчально-методичним документом, що забезпечує комплексний підхід до організації практичної підготовки, системності, безперервності, послідовності навчання студентів є програма навчальної професійно-орієнтованої практики.

Мета навчальної професійно-орієнтованої практики. Практичне введення студентів у площину майбутнього фаху, отримання ними першопочаткових професійних умінь і навичок. Ця практика є першим етапом професійної адаптації студента до майбутньої професії.

Навчальна професійно-орієнтована практика здобувачів початкового рівня (короткого циклу) вищої освіти спеціальності 091 «Біологія» передбачає формування та розвиток у студентів таких компетентностей:

Інтегральна компетентність: здатність розв’язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми в галузі біології при здійсненні професійної діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування законів, теорій та методів біологічної науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов.

Загальні компетентності молодшого бакалавра з біології:

ЗК 03. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК 10. Здатність працювати в команді.

Спеціальні (фахові) компетентності молодшого бакалавра з біології – здатності до реалізації професійних обов’язків за видами професійних робіт:

СК 02. Здатність демонструвати базові теоретичні знання в галузі біологічних наук та на межі предметних галузей.

СК 04. Здатність здійснювати збір, реєстрацію і аналіз даних за допомогою відповідних методів і технологічних засобів у польових і лабораторних умовах.

Програмні результати навчання:

ПР 03. Планувати, виконувати, аналізувати дані і презентувати результати експериментальних досліджень в галузі біології.

ПР 11. Уміти прогнозувати ефективність та наслідки реалізації природоохоронних заходів.

ПР12. Застосовувати у практичній діяльності методи визначення структурних та функціональних характеристик біологічних систем на різних рівнях організації.

ПР 16. Поєднувати навички самостійної та командної роботи задля отримання результату з акцентом на доброчесність, професійну сумлінність та відповідальність за прийняття рішень.

СТРУКТУРА ПРАКТИКИ

1 курс I семестр	
Ботаніка і систематика рослин	Кількість тижнів – 1 Кількість кредитів ЄКТС – 1,5 Годин – 45
1 курс II семестр	
Хімія з основами біохімії Гербарна справа	Кількість тижнів – 2 Кількість кредитів ЄКТС – 2 Годин – 60

1. БОТАНІКА І СИСТЕМАТИКА РОСЛИН

Навчальною практикою передбачається наочне ознайомлення студентів з флорою та рослинністю конкретної місцевості та України в цілому. З цією метою передбачено нижче наведений перелік тем:

1. Структура та основні еколого-ценотичні особливості лісової рослинності.
2. Структура польового агрофітоценозу та еколого-ценотичні взаємини його складових.
3. Ботаніко-географічні зони України, особливості їх флористичної і ценотичної різноманітності та охорони.

1.1. Структура та основні еколого-ценотичні особливості лісової рослинності

Мета: На прикладі рослинності Білогрудівського лісу та Національного дендропарку «Софіївка» вивчити основні закономірності взаємозв'язків рослинних угруповань і навколишнього середовища та ознайомитись з особливостями структурної організації та асоціювання ценобіонтів різних життєвих форм рослин.

Завдання:

1. Вивчити життєві форми рослин листяного лісу.
2. Проаналізувати різні групи рослин та їх залежність від дії екологічних факторів.
3. Зробити структурну оцінку лісового угруповання.
4. Провести геоботанічний опис листяного лісу.
5. Дати господарську оцінку лісового угруповання.
6. Виділити рослини – індикатори різних типів лісу.

Методичні поради:

Для виконання поставленого завдання необхідно насамперед провести огляд лісового масиву і обрати ділянку лісу, що відповідає меті завдання. У першу чергу звернути увагу на угруповання з найменшим впливом господарської діяльності людини.

Дослідні ділянки виділити й позначити її підручними засобами і всі наступні дослідження проводити за бланком геоботанічного опису лісового угруповання. Істотною умовою при цьому є географічна і геоморфологічна приуроченість дослідної ділянки.

Важливим етапом є ознайомлення зі складом лісоутворюючих порід і необхідними параметрами таксаційної характеристики та їх заміри і записи в бланк. При цьому було б доцільно ознайомитися з методиками проведення визначення висоти, діаметру, віку деревних порід.

На конкретній ділянці ознайомити студентів зі структурною організацією лісового ценозу, показати основні критерії вертикального та горизонтального розділення. За змоги показати надземну і підземну ярусність. На прикладі окремих видів рослин пояснити життєві форми рослин і показати їх залежність від дії екологічних умов.

Істотним є виконання одного еталонного геоботанічного опису рослинного угруповання для всієї групи з ретельним аналізом кожного параметру бланку опису. Тільки після цього запропонувати кожній групі студентів з 3–4 осіб самостійно провести геоботанічний опис лісового угруповання, який не повторював би еталонний.

Слід акцентувати увагу на геоботанічній оцінці чагарникового, чагарникового і трав'яного ярусів з метою біоморфологічного аналізу рослин, виділення екологічних груп рослин, рослин – індикаторів та вікового спектра популяцій. Важливо при цьому буде включити до опису всі рослини, що характеризують це рослинне угруповання, ті що відмічені на дослідній ділянці і ті, котрі ростуть за її межами. В бланку опису проти кожного виду рослин ретельно вписати такі параметри, як ярусність, висота, проективне покриття, життєвість виду, фенологічна фаза, характер розподілу по площі тощо.

Обов'язково виділити наземний моховий чи лишайниковий покрив, вказати їх видовий склад, проективне покриття, приуроченість.

Важливим моментом виконання роботи є підсумкова оцінка угруповання та доцільність господарського використання в майбутньому.

Після проведення геоботанічного опису студенти разом з викладачем продовжують збір лісових видів рослин для включення в студентський гербарій і, що дуже важливо, по ходу знайомляться з різними типами лісу, їх еколого-ценотичними і флористичними особливостями, насамперед, рослинами-індикаторами різних типів лісу.

Важливо при цьому ознайомити студентів з рідкісними видами рослин особливо видами, які занесені в червону книгу, і вказати на неприпустимість їх збору.

1.2. Структура польового агрофітоценозу та еколого-ценотичні взаємини його складових

Мета: Ознайомитися з особливостями будови польових агрофітоценозів, їх флористичного складу, а також із флористичними взаємозв'язками між культурними рослинами і сегетальною рослинністю.

Завдання:

1. Дослідити флористичний склад найпоширеніших польових агрофітоценозів.
2. Зробити геоботанічний опис агрофітоценозу зернових культур.
3. Вивчити структурну організацію агрофітоценозу пшениці озимої.
4. Визначити флористичний склад бур'янів різних типів агрофітоценозів.
5. Відібрати укисний снопок агрофітоценозу і зробити його біоморфологічний і ценотичний аналіз.
6. Встановити рівень забур'яненості польового агрофітоценозу.
7. Окреслити шляхи зниження бур'янової шкодочинності.
8. Скласти зведений список бур'янів за біологічними групами.

Методичні поради:

Виконуючи це завдання, необхідно ознайомитися з поняттям агрофітоценозу, продемонструвати вадливість агрофітоценозів у житті людини та природи, перспективність їх зростання і пов'язати з майбутнім агрофітоценологією. Виділити польові та кормові агрофітоценози, їх різноманітність. При цьому доцільно дати уяву про різноманітність культур, які вирощуються в Україні та даній місцевості.

Далі слід провести геоботанічний опис агрофітоценозу. При цьому важливим є вибір об'єкту та ділянки дослідження. Вибір ділянки слід планувати таким чином, щоб якнайменше зашкодити культурним рослинам. Тому краще вибирати дослідні ділянки на краю полів або на полях в різних точках з врахуванням ширини міжряддя та інших особливостей.

Усвідомивши, що основним едифікатором агрофітоценозів є культура, яка в силу розвитку фітомаси і щільності стеблостою визначає основні закономірності флористичного і ценотичного розвитку синтаксона, необхідно добре знати біологію розвитку і еколого-ценотичні взаємозв'язки та властивості едифікатора, що виявляються через норми, строки та щільність посіву, агротехнічні заходи догляду тощо.

Наступний важливий момент – це постійне втручання у розвиток агрофітоценозу людини через необхідність виконання технологічного догляду при вирощуванні культури.

У структурі агрофітоценозів завжди один з ярусів презентує культура і по відношенні до неї визначається вертикальна почленованість угруповання на

яруси. Стосовно до культури певне просторове положення займають супутні види, освоюючи ту чи іншу екологічну нішу, і у результаті їх співжиття формуються ценотичні взаємозв'язки між культурою і супутніми видами сегетальної рослинності. При цьому варто мати на увазі, що ці взаємовідносини є різними в агрофітоценозах зернових, овочевих і просапних культур, в садах і виноградниках, тощо.

Геоботанічний опис слід проводити за параметрами бланка опису агрофітоценозу. При цьому ретельно слід дослідити його флористичний склад і дати вичерпну репрезентативність.

Одночасно рекомендується детально дослідити його сучасний стан, характер розвитку вегетативних і генеративних органів рослин едифікатора і бур'янів, ступінь їх життєвості, рясність, фенофазу, віковий спектр популяцій, тощо.

Важливим моментом є відбір зразка з облікових діляночок для наступного аналізу з обов'язковим розбором та біоморфологічним аналізом культурної рослини і супровідних видів рослин.

У ценотичних особливостях приділити увагу бур'янам, їх біо-екологічній оцінці як фітоценоелементу і як випадкового чи небажаного виду.

1.3. Ботаніко-географічні зони України, особливості їх флористичної і ценотичної різноманітності та охорони

Мета: Ознайомлення з широтною зональністю та вертикальною поясністю рослинності України, її флористичним і ценотичним різноманіттям аборигенного походження та інтродуцентів.

Завдання:

1. З'ясувати фізико-географічні особливості широтної зональності рослинності України.
2. З'ясувати фізико-географічні ознаки, що характеризують вертикальну поясність рослинності України.
3. Зробити порівняльний аналіз рослинності Лісостепу.
4. Показати характерні типи природної і польової рослинності Лісостепової зони, їх співвідношення, роль антропогенного фактору в зміні природи рослинного покриву.

Методичні поради:

Роботу та ознайомлення з рослинністю ботаніко-географічних зон доцільно починати з висвітлення широтної зональності і саме з зони Полісся. Для зони Полісся подається фізико-географічна характеристика, а потім іде

ознайомлення з типами рослинності, з натурними лісовими, лучними та болотними угрупованнями.

Детальніше іде розповідь про фізико-географічні особливості Лісостепової та Степової зон, які обумовлюють флористичну і ценотичну різноманітність цих зон. Повідомляється про сучасний стан степів, їх освоєність та поширення культур у цій зоні, їх різноманітність.

На колекційному розсаднику кафедри біології студенти знайомляться з різноманітністю кормових, харчових, прямих та інших груп рослинності, з селекційною роботою відділу.

У ботанічному саду студенти мають можливість ознайомитись також з селекційною роботою плодючих культур, з принципами створення і формування формового саду тощо. В конкретних умовах інших місцевих ботанічних закладів ознайомлення здійснюють у відповідності з ними.

2. ХІМІЯ З ОСНОВАМИ БІОХІМІЇ

Мета: Опанувати методики щодо підготовки лабораторного посуду та реактивів для виконання хімічних та біологічних аналізів.

Завдання:

1. Ознайомитися з видами хімічних реактивів та вимогами до них;
2. Ознайомитися з лабораторним посудом, особливостями його миття та сушіння;
3. Ознайомитися з правилами зважування;
4. Ознайомитися з видами розчинів та їх приготуванням.

2.1. Хімічні реактиви та вимоги до них

Основною вимогою до хімічних реактивів є їх чистота. При використанні забруднених великою кількістю домішок реактивів є ризик отримати недостовірні результати експерименту. Чистота кожного реактиву регламентується технічними умовами або державним стандартом на нього.

За ступенем чистоти хімічні реактиви класифікують на:

технічні (т.) – вміст домішок складає понад 2%;

чисті (ч.) – вміст домішок до 2,0%;

чисті для аналізу (ч.д.а.) – вміст домішок до 1,0%;

хімічно чисті (х.ч.) – вміст домішок менш як 0,1%;

особливо чисті (ос.ч.) – вміст домішок 0,01 – 0,00001%.

У хімічному аналізі не варто користуватися реактивами без етикеток або тими, для яких не зазначено ступінь їх чистоти. Для приготування стандартних (титрованих) розчинів потрібно використовувати реактиви «ч.д.а.» або «х.ч.»;

розчини з наближеною концентрацією (робочі розчини) можна готувати з реактивів марки «ч.».

Склянки з розчинами реактивів повинні мати етикетку, де вказується формула речовини, її точна або наближена концентрація та дата приготування. Склянки з розчинами реактивів повинні бути герметично закритими.

Зберігають розчини реактивів у шафах, на полицях лабораторних столів. Леткі та з сильним запахом речовини (аміак, сірководень, органічні розчинники та їхні похідні) слід зберігати у витяжній шафі. Деякі реактиви (KI , I_2 , KmO_4 , $K_2Cr_2O_7$, $AgNO_3$, $KSCN$, $K_3[Fe(CN)_6]$ тощо), що розкладаються під дією сонячного проміння, слід зберігати в склянках з темного скла.

2.2. Особливості миття та сушіння лабораторного посуду

У хімічних лабораторіях використовують різноманітний посуд загального призначення, матеріал та форма якого зумовлені функціональним призначенням. Підготовка посуду до роботи є важливим етапом, адже від чистоти посуду залежить достовірність результатів аналізів.

Перед миттям із посуду видаляють залишки розчинів або осадів, промивають спочатку теплою, а потім холодною водопровідною водою. Забруднені місця протирають щіткою, йоржиком чи скляною паличкою з насадкою з гумової трубки. З цією метою забороняється використовувати пісок та інші абразивні матеріали.

Якщо посуд забруднений жирними речовинами, то до теплої води можна додавати мийні засоби: рідке мило, 30–40% розчин лугу, соду, пральні порошки тощо. Для очищення посуду від органічних речовин використовують розчинники: ефір, бензин, толуол, бензол, ацетон, спирт (**Увага! Вони легкозаймисті**). Для зняття бурих плям оксиду марганцю, оксиду заліза із стінок посуду використовують розчин соляної кислоти або щавлеву кислоту.

Добре очищений та вимитий посуд два-три рази споліскують дистильованою водою. Якщо при перевертанні його на внутрішніх стінках не залишається крапель води, а вона збігає плівкою, посуд вимитий якісно.

Щоб отримати абсолютно чистий посуд, його додатково миють 10% розчином хромової суміші (розчин $K_2Cr_2O_7$ у концентрованій H_2SO_4), а потім пропарюють над киплячою водою. Для цього в попередньо вимитий посуд наливають $\approx \frac{3}{4}$ об'єму хромової суміші, обережно споліскують стінки, зливають хромову суміш у склянку для зберігання. Залишки хромової суміші ретельно змивають великою кількістю води і споліскують посудину дистильованою водою. В разі потреби таку обробку повторюють декілька разів. Ефективність очищення посуду підвищується при збільшенні тривалості контакту з хромовою сумішшю або при її нагріванні до 40–50 °С. (**Увага! Хромово суміш – сильний**

окислювач і викликає сильні опіки шкіри). Для миття посуду безпечніше користуватися 5% розчином KMnO_4 з додаванням H_2SO_4 (краще при 45–50 °С).

Вимитий посуд висушують від залишків дистильованої води в сушильній шафі або при звичайній температурі на спеціальній дошці з кілочками чи на аркуші чистого паперу.

2.3. Ключова класифікація лабораторного посуду

Пробірки. Використовуються для збору реагентів, що підлягають аналізу або експертизі, для відбору проб речовин при проведенні дослідів з малими розмірами реактивів. Кількість матеріалу, поміщеного в пробірку, не повинна бути більшою, ніж половина її місткості. Найчастіше пробірки виробляються зі скла, іноді – з пластику. Можуть бути нагрівними товстостінними. Існують центрифужні та біологічні, конічні, плоскодонні й циліндричні, прості та калібровані (із зазначенням обсягу), з корком і без. Разом з ними також використовують спеціальні підставки для пробірок;

Циліндри. Мірні пристосування у вигляді скляних ємкостей із широкою основою (дном) і спец. підставкою, які покликані максимізувати стійкість. Зовні мають шкалу обсягу (в мл). Місткість різних моделей – в широкому діапазоні: 5–2000 мл. З їхньою допомогою вимірюють обсяги різних рідин. Варто враховувати, що в цих вимірах може мати місце певна похибка;

Склянки. Виробляються зі спеціального скла в різних розмірах, обсягах, високими і низькими, простими і каліброваними, з носиком, ручкою і без таких елементів. З їхньою допомогою виконують різноманітні процедури, наприклад, зважування, розчинення, змішування або нагрівання. З ними легко виділити точну частку речовини і дотриматися пропорції;

Чашки. Використовуються для розливу рідких речовин. Мають ручки і носики. Обсяг варіюється в діапазоні 250–2000 мл;

Чаші. Випарні, або для випарювання і нагрівання рідини, лабораторні пристосування. Найвідоміший представник – чашка Петрі з розмірами 35–100 мм, що застосовується для вирощування біокультур, виведення біологами культур мікроорганізмів. Також у ній можна зберігати частки зразків і травити друковані плати. Матеріали виготовлення: скло, пластик, порцеляна. Знаходять застосування і чашки Коха, більш високі, порівняно з попередніми. І ті, й інші можуть бути з покриттями. Всі чаші, крім пластикових, стерилізуються. Вироби з пластмаси одноразові й поставляються герметично запакованими;

Лійки. Бувають фільтрувальними і ділильними, у формі циліндра, груші або кулі, з гладкою (рідше – рифленою) внутрішньою поверхнею, діаметром 35–300 мм. Використовуються для переливання рідких середовищ і пересипання порошків. Для роботи фіксуються в штативі за допомогою тримача. Із

залученням ділильних лійок розділяють рідини на складники. За участю крапельних – порційно вводять рідкі реагенти в реакційне середовище. Добре відомі порцелянові лійки Бюхнера, які дозволяють фільтрувати рідкі матеріали за спеціальною методикою (при низькому тиску, під вакуумом);

Колби. Відрізняються розмірами і формами, шириною горла. Бувають круглими і конічними, плоскодонними і круглодонними. Останні, наприклад, виконані з міцного скла, витримують значні температури, задіюються в багатьох дослідженнях. Також затребувані колби К'ельдаля (грушоподібні, з термостійкого скла, призначені для індикації азоту), Ерленмеєра (конічні плоскодонні), Вюрца (круглodonні з відвідною трубкою під кутом 60–800 градусів, для отримання газів і відгону рідких матеріалів при атмосферному тиску). Користуються попитом виробу цієї групи, призначені для вирішення конкретних дослідницьких завдань, зокрема для дистиляції (відгону), як от колба Клайзена, Арбузова. Мірні колби (вироби з мірною шкалою) знаходять застосування в створенні р-чинів з точними концентраціями. Виробляються круглими плоскодонними з нанесеною тонкою рисою-межею наливання рідини, згідно із зазначеним на посуді значенням. Маркування на колбі демонструє обсяг (в мл): 50–1000 мл. Стандартний додатковий елемент – притертий корок. Малооб'ємні мірні колби, використовувані для встановлення густини рідких матеріалів, іменуються пікнометрами;

Бюретки. Задіюються для визначення об'єму рідких і газоподібних середовищ, для точного відмірювання, перш за все в хім.-аналітичних процесах. Відрізняються конструкціями і розмірними параметрами. Можуть комплектуватися краном, затискачем. Калібровані вироби можуть застосовуватися в титруванні. Є також газові поршневі. Загалом, за допомогою різних бюретонок можна встановлювати вагу і об'єм;

Реторти. Грушоподібний посуд з поверненим у бік носиком, призначений для відгону і розкладання речовин шляхом нагрівання. Додатково може використовуватися для хім. реакцій, що реалізуються при істотному нагріванні. Можливі матеріали виготовлення реторт: вогнетривке скло, порцеляна, метал;

Піпетки. Розроблені для точних дозувань, відбору порівняно малих обсягів рідин і газів. Виглядають як невеликі скляні трубки. Можуть бути ширшими до середини, наприклад, **піпетки Мора**. Всі продукти цієї групи вужчі (до 1 мм) до кінця, який, до речі кажучи, відтягнутий. Зверху розташовується мітка-межа набору матеріалу (іноді таких дві). Випускаються автоматичні піпетки, на 1–100 мл, з градувальною шкалою, корком, грушею і без, а також мікропіпетки;

Мензурки. Мірні вироби, що дозволяють встановлювати обсяг робочої речовини. Мають вигляд конічних посудин з поділками на стінці. Є варіанти з носиками і без;

Пляшки. Як правило, скляні або пластикові ємності відповідної форми з різною місткістю. Круглі та квадратні, великі й маленькі, вузько- і широкогорлі, прозорі та затемнені, з кришкою або притертим корком, з краном, градуванням і без – варіативність лабораторних пляшок на сьогодні надширока;

Крапельниці. Переважно скляні посудини специфічної форми, за участю яких можна вносити реактив по краплях, що має величезне значення для лабораторних процесів, при яких матеріали необхідно дозувати невеликими кількостями. Крапельне додавання може реалізовуватися за допомогою вузького витягнутого носика, корка з жолобком, піпетки з грушею або оплавленої скляної палички з ямкою на кінці. Крапельниці можуть відрізнятися будовою, об'ємом, наявністю ковпачка, балона і низкою інших параметрів;

Бюкси. Це баночки з притертими корками, застосування яких актуальне в дослідженнях, що передбачають висушування/зважування сипких матеріалів. Також у них можна зберігати рідкі та тверді речовини. Завдяки спеціальній конструкції таких виробів, забезпечується точність зважування, унеможлиблюються вагові зміни гігроскопічних матеріалів через водопоглинання. Максимальна точність досягається за допомогою скляних бюксів. Крім того, можливе виготовлення з алюмінію, пластику та кераміки;

Годинникові скельця. Опукло-увігнуті скляні пластини круглої форми, які слугують допоміжними виробами в будь-якій лабораторії. З їх допомогою випарюють розчини, здійснюють малооб'ємні (краплинні) реакції і виконують зважування твердих компонентів. Іноді їх використовують в якості покришок для іншого лабораторного посуду. Популярні діаметри – 45-180 мм;

Дефлегматори. Горизонтальні/вертикальні пристрої у вигляді високих циліндрів різних розмірів, форм, конструкцій, функціональних специфік, способів роботи, інтенсивностей тепло- і масообміну. Задіюються в конденсуванні парів рідин, поділі газових і рідких сукупностей, у фракціонованому відгоні, ректифікації. Особливості будови: пришлифовані горловини з обох сторін і внутрішня ялинкоподібна деформація. Матеріал виготовлення – міцне термостійке прозоре скло;

Ексикатори. Звичайні та вакуумні моделі застосовуються для повільної дегідратації реактивів, що легко всмоктують вологу з повітряних мас, а також для їх зберігання. У нижній частині ексикатора розміщують водопоглиначі, над ними – порцелянові вкладки, далі – бюкси або тиглі з речовинами, які слід висушити;

Контейнери. Величезний перелік лабораторних ємкостей різних форм, розмірів і конфігурацій. Особливо популярні в наші дні полімерні вироби цієї категорії для збору, зберігання, транспортування, обробки, дезінфекції та інших цілей. Частина лабораторних контейнерів розробляється з можливістю автоклавування;

Сифони. Якщо перелити рідину з однієї ємності в іншу звичайним способом не є можливим, це можна зробити за допомогою сифона. Існують сифони Вейнгольда, Мітчерліха, декантуючі та з лійкою, скляні й полімерні (поліетиленові, поліпропіленові, фторопластові та ін.);

Ковпаки. Виробляються з різних матеріалів, часто із загартованого скла, з одним або двома тубусами. Призначені для накривання зразків і приладів, запобігання загорянню, вибухам і негативному впливу токсичних речовин на лаборанта. Можуть використовуватися з газами, газосумішами, кислотами тощо;

Ступки і товкачки. Застосовуються для подрібнення твердих, сипких і пастоподібних матеріалів вручну. Виглядає робочий процес з їх використанням як періодичні механічні зусилля, спрямовані на подрібнювальний продукт. У результаті виходить гомогенізований зразок з величиною частинок, необхідною для подальших лабораторних операцій. Популярні моделі ступок і товкачків з порцеляни, кераміки, мармуру, скла з товстими стінками і шорсткою внутрішньою поверхнею;

Ложки-шпателі. Розповсюджені двосторонні варіанти, де одна сторона – ложка, а інша – шпатель. Призначення – відбір, перемішування і обробка речовин (рідких, пасто- й порошкоподібних, гранульованих), зняття осаду з фільтрів та виконання інших операцій. Відрізняються вироби цієї категорії формами, розмірами й матеріалами;

Алонжі. Сполучні деталі в пристроях для відгону. Виглядають як вигнуті трубки зі скла, що сприяють поділу на фракції. Алонжами можна з'єднувати холодильник з пристроями відгону під вакуумом. Їх застосування актуальне при дистиляції та інших заходах органічного синтезу. Завдяки наявності спеціальної муфти у верхній частині (конічного притертого шліфа), алонжі з'єднують досить герметично пришліфовані поверхні деталей зі скла і металу;

Промивалки. Вироби, за допомогою яких можна змивати осад з внутрішніх стінок іншого посуду, ополіскувати різні ємності. Обсяг – в діапазоні 250–1000 мл. Є різні варіанти за матеріалами, виконанням носиків та іншими параметрами;

Кристалізатори. Також відомі як кристалізаційні чаші. Застосовуються для очищення твердих речовин способом перекристалізації, плюс для випарювання розчинів і отримання кристалів, а ще для рівномірного

охолодження хім. склянок і колб з поміщеними всередину реактивами. Як правило, виробляються зі скла (звичайного або термостійкого) або з порцеляни, поліпропілену. Можуть мати носики. Відрізняються обсягами. Дно – пласке, діаметр – досить великий;

Холодильники. Задіюються з метою відгону і конденсації рідких середовищ, охолодження парів, що формуються при нагріванні речовин, а також для відокремлення компонентів. Існує більше дев'яти видів лабораторних холодильників, найбільш затребувані з яких виробили Лібіха і Веста. Також виділяють прямі та зворотні лаб. холодильники;

Трубки. Зокрема мулітокремнеземні різної довжини і конфігурації. Поширені форми: коло, овал, прямокутник, зірка. Особливо популярні керамічні виробили, тому що витримують значні температурні й механічні навантаження. Використовуються для встановлення вуглецю і сірки в металах та сплавах. Також з їх допомогою можна реалізовувати захист термопар, термоелектродів і застосовувати їх з іншою метою;

Тиглі. Особлива група термостійкого лабораторного посуду, який необхідний для термообробки твердих речовин (осаду, мінералів та інших), зокрема для плавлення, прогартування, сушки й зоління. Тиглі бувають високими і низькими. Можуть використовуватися в муфельних печах і без них. Якщо прожарювання відбувається на газовому пальнику, тиглі фіксуються трикутниками-дротами з трубками із порцеляни. Нагрівання цих виробів до необхідної температури повинне здійснюватися поступово.

2.4. Зважування речовин

Для визначення маси речовини в хімічній лабораторії використовують технoхімічні, електричні квадрантні, аналітичні та торсійні терези.

1. **Технохімічні терези** – точність зважування до 0,01 г.
2. **Аналітичні терези** – точність зважування до 0,0002 г.
3. **Квадрантні терези** – точність зважування до 0,01 г
4. **Торсійні терези** – точність зважування до 0,001 г.

Набір важків для зважування входить до комплекту терезів. Беруть окремі важки лише пінцетом, зберігають їх у спеціальному футлярі, щоб захистити від бруду та корозії.

Терези бажано встановлювати в окремій кімнаті на рівній поверхні, яка не може вібрувати; їх потрібно захищати від різких коливань температури та дії прямого сонячного проміння.

На технoхімічних та аналітичних терезах масу речовин визначають за допомогою коромисла, яке коливається на тригранній призмі. Підіймають коромисло на призмі (вмикають терези) або опускають його на опори (вмикають

терези) за допомогою аретира. На кінцях коромисла на призмах за допомогою підвісок закріплені чашки для зважування. В аналітичних терезах між коромислом та чашками додатково вміщені демпфери (повітряні гальма). Крім того, в аналітичних терезах справа від коромисла розміщене пристосування у вигляді двох градуйованих лімб (кілець) для подачі на коромисло важків малої маси (від 0,1 до 0,9 г – зовнішній лімб, від 0,01 до 0,09 г внутрішній лімб). На передній частині біля основи аналітичних терезів розміщений окуляр вейтографа, який засвічується при вмиканні аретира. На ньому нанесена нульова поділка, за допомогою якої на шкалі вейтографа індикуються одиниці маси речовини величиною 0,001–0,009 та 0,0001–0,0009 г. Вище аретира зовні терезів виведений шунт для зміщення окуляра вейтографа з метою встановлення умовної нульової точки терезів.

Електричні квадрантні терези типу ВЛТ–500 мають одну чашку для зважування; зовні виведені рукоятки для встановлення нульової позначки, зміни маси важків та індикації точки рівноваги.

2.5. Загальні правила зважування на терезах

1. Готові до роботи терези повинні бути встановлені суворо вертикально за допомогою гвинтів, що знаходяться на ніжках опори.

2. Щоб запобігти псуванню терезів, не дозволяється класти на їх шальки речовини або важки у ввімкненому стані.

3. Перед зважуванням на аналітичних терезах бажано масу досліджуваного предмета визначити на технохімічних або електричних квадрантних терезах.

4. Перед зважуванням потрібно перевірити чистоту шальок терезів та їх рівновагу в ненавантаженому стані, тобто визначити нульову точку.

5. Відлік показників слід проводити при зачинених дверцях терезів після припинення коливань коромисла.

6. При зважуванні досліджуваній об'єкт кладуть на ліву шальку терезів, а важки – на праву, розміщуючи їх у центрі шальки.

7. Забороняється класти мокрі або брудні предмети, розсипати або розливати реактиви на шальках або в шафі терезів.

8. Не дозволяється зважування реактивів, ґрунту, добрив, рослин безпосередньо на шальці терезів або на папері. Зважують їх у бюксі, тиглі або на годинниковому скельці. Гігроскопічні речовини, леткі рідини дозволяється зважувати лише в герметично закритому бюксі.

9. Не можна зважувати гарячі або сильно охолоджені предмети. Зважуваний об'єкт повинен не менше 20 хв попередньо знаходитися в ексикаторі.

10. Для захисту від пилу й корозії важки слід зберігати в закритому

футлярі, брати лише пінцетом (руками забороняється).

11. Аретир потрібно опускати повільно й обережно, повертаючи ручку до упору.

12. Не навантажуйте терези понад передбачену для них граничну масу.

14. Результати зважування записують відразу ж у робочий журнал; записи на окремих папірцях робити не дозволяється.

15. Після закінчення зважування потрібно повністю розвантажити терези.

16. При виконанні декількох зважувань протягом одного аналізу слід користуватися одними й тими самими терезами.

17. При виявленні несправності терезів не слід лагодити їх самостійно, а потрібно звернутися до компетентних осіб.

2.6. Розчини та їх приготування.

У практиці агрохімічного аналізу в основному використовують водні розчини хімічних сполук (реактивів). За призначенням бувають розчини з наближеною (робочі) та точною концентрацією (титровані). Робочі розчини використовують для проведення загальних підготовчих операцій аналізу (озолення рослинного матеріалу, створення певного середовища тощо). Ці розчини можуть бути досить концентрованими. Титровані розчини, як правило, використовують на завершальній стадії аналізу для одержання кількісних показників. Такі розчини, звичайно, досить розбавлені.

Найчастіше розчини готують розчиненням певної маси реактиву у розрахованому об'ємі дистильованої води. Для приготування робочих розчинів достатньо реактив зважити на технохімічних терезах з точністю $\pm 0,01$ г, а воду відміряти мірним циліндром з точністю $\pm 0,1 - 1,0$ мл. Оскільки робочі розчини готують із реактивів кваліфікації «ч.», їх рекомендується фільтрувати.

Концентровані робочі розчини кислот та лугів готують у термостійкому посуді, оскільки вони здатні розігріватися при взаємодії з водою. Тому, розбавляючи сильні кислоти (особливо сірчану), їх слід вливати у воду, а не навпаки.

При виготовленні титрованих розчинів наважку реактиву зважують на аналітичних терезах з точністю до $\pm 0,0001$ г, а об'єм розчину відмірюють мірною колбою.

Посуд, в якому зберігають розчин, обов'язково повинен мати етикетку, на якій зазначають назву або формулу реактиву, його концентрацію та дату приготування (наприклад H_2SO_4 , 10%, 01.10.2020).

Концентрацією розчину прийнято вважати ту кількість хімічної сполуки, яка міститься в певній масі або певному об'ємі розчину. В агрохімічному аналізі

найчастіше для характеристики робочих розчинів використовують концентрацію у відсотках, а для титрованих – молярну, молярльну, нормальну та титр розчину.

3. ГЕРБАРНА СПРАВА

Мета: Зібрати і оформити гербарій з морфології рослин.

Завдання:

1. Вивчити морфологію рослин на основі фіксації, об'ємної сушки і монтажу рослинного матеріалу.
2. Зібрати, зафіксувати й скомпонувати зібраний рослинний матеріал;
3. Вивчити морфологічну будову вегетативних органів (корінь, стебло, листок) і генеративних органів (квітка, насіння і плід).

Розділ морфологія рослин вивчає особливості зовнішніх форм рослинного організму. Прослідковує зміни, що відбуваються у формах рослин впродовж еволюції рослинного світу і під час індивідуального життя рослин, виявляє загальні закономірності їх утворення, залежність форми рослин від змін чинників довкілля.

Методичні поради:

Гербарій з морфології рослин включає в себе такі розділи:

1. Морфологія кореня.
2. Морфологія пагона і стебла.
3. Морфологія листка.
4. Гомологічні і аналогічні органи.
5. Морфологія квітки.
6. Морфологія суцвіть.
7. Морфологія плода.

Кожний студент представляє всі ці розділи в морфологічному гербарії.

Студент самостійно вивчає всі розділи морфології. Збирання матеріалу для гербарію проводиться під час навчальної практики в другому семестрі.

При збиранні матеріалу для гербарію студент зосереджує увагу на морфологію (зовнішню будову) органів, незалежно від виду рослин. При цьому гербарні зразки беруть як у трав'янистих, так і дерев'янистих рослин.

Зібраний матеріал потрібно висушити (листя, квітки, суцвіття, інколи плоди) помістити в газетний чи інший використаний папір (сорочку) і покласти на них прес. Корені очистити від ґрунту і також, при потребі, підсушити під пресом. Стебла можна розрізати навпіл вздовж, щоб вони краще прилягали до гербарного листка.

Корені, листки, квіти і суцвіття слід брати невеликі за розміром, але характерні з погляду морфології органу. Елементи гербарію можна пришити або прикріпити смужками скотчу. Використовували клей не рекомендується.

Елементи гербарію того чи іншого розділу, яких не можна було за тих чи інших поважних причин зібрати, студент, в крайньому випадку, може замалювати, відповідно з їх структурою, чорною тушшю або кольоровими чи простими олівцями.

Підписувати елементи гербарію слід в окремій етикетці з правого нижнього боку гербарного листка, а біля певних частин рослини лише ставити цифри.

План гербарію з морфології рослин

Розділ I. Морфологія кореня.

Корінь – один з вегетативних органів вищих рослин. Головні функції кореня – закріплення рослин в ґрунті, поглинання з ґрунту води з розчиненими мінеральними речовинами. Крім того, в коренях відбуваються первинні перетворення ряду поглинутих речовин і синтез органічних з'єднань. У деяких рослин корінь є місцем відкладання запасних поживних речовин, а також органом вегетативного розмноження.

1. Корені за походженням – головний корінь, бічні корені, додаткові корені.

2. Кореневі системи – стрижнева коренева система, мичкувата коренева система, змішана коренева система.

3. Метаморфози коренів – коренеплід, коренебульби, корені-причіпки, корені-присоски, опорні корені, втягуючі корені, повітряні корені, мікориза (грибокорінь), бактеріориза.

Розділ II. Морфологія пагона.

Пагоном називають стебло з розташованими на ньому листками і бруньками. Розрізняють частини пагона, що розвивається із насіння і частини пагона, що розвивається в подальшому із верхівкової чи бічної бруньки. Усі ці частини студент повинен показати в гербарії.

1. Частини пагона, що розвиваються із насіння: підсім'ядольне коліно (гіпокотиль), сім'ядолі, надсім'ядольне коліно (епікотиль), примордіальні листки, верхівкова брунька.

2. Частини пагона, що розвиваються із бруньки: вузол, міжвузля, пазуха листка, листовий рубець, листові сліди, брунька.

3. Видовжений і вкорочений пагони.

4. Листкорозташування: почергове, супротивне, мутовчасте, стрілка, розетка.

5. Метаморфози пагона: кореневище, бульба, цибулина, бульбоцибулина, вусики, столони, колючки, кладодій, філокладій.

Розділ III. Морфологія стебла

Стебло – осьовий орган, основними функціями якого є: проводити воду з розчиненими в ній мінеральними речовинами з кореня до листків, квіток та плодів і розчини органічних речовин з листків по всій рослині; підтримувати масу листків в найкращих для них умовах освітлення. Крім того, видозмінені стебла виконують запасну та захисну функції, органом прикріплення, а також органом вегетативного розмноження.

1. **Галуження:** моноподіальне, симподіальне, несправжньодихотомічне, дихотомічне.

2. **За формою** (на поперечному зрізі) стебла бувають циліндричними, тригранними, чотиригранними, багатогранними, плоскими, крилатими.

3. **За консистенцією** розрізняють трав'янисте, дерев'янисте, порожнисте стебло (соломина) та з серцевиною.

4. **За напрямком росту** стебла є такі: прямостояче (талабан); чіпке (огірок); витке (березка); лежаче (гарбуз); повзуче (суниця); припідняте (спориш).

Розділ IV. Морфологія листка

Листок – це вегетативний орган, що виконує функції фотосинтезу, дихання та випаровування і забезпечує органічне живлення рослин. Крім того, листок може бути органом вегетативного розмноження (наприклад у бегонії, у глоксинії, у фіалки) та органом відкладання поживних речовин (у цибулі, капусти).

1. **Частини листка:** черешок, листова пластинка, прилистки.

2. **Форми простих листків.**

3. **Ступінь розчленування листкової пластинки.**

4. **Складні листки:** перистий, непарноперистоскладний, парноперистоскладний, трійчатоскладний, пальчатоскладний, двічіперистоскладні

5. **Метаморфози листка:** колючки, вусики, луски, прицвітники, і прицвітнички, усі частини квітки, остюки.

6. **Гетерофілія** – це зміна форми листків рослин на 1 рослині під впливом інтенсивності освітлення та інших факторів. Це явище властиве як для трав'янистих, так і для дерев'янистих рослин. Гетерофілія добре виражена у шовковиці.

7. **Мозаїка** – виявляється в різниці розмірів листків того самого вузла на якому вони розміщені, але зорієнтованих неоднаково до горизонту і світла.

Розділ V. Органи аналогічні і гомологічні

Аналогічними називають органи, які мають різне походження, але виконують одну і ту ж функцію. Наприклад, вусик гороху – листкового походження і вусик винограду – стеблового походження; колючки барбарису –

листяного походження і колючки глуду – стеблового походження вони різного походження але виконують одну функцію.

Гомологічними називають органи, які виконують різні функції, але мають однакове походження. Практично це усі метаморфози корені і стебла. Сюди відносяться бульби картоплі, кореневище конвалії, цибулини цибулі, тюльпана, проліски – усі ці органи мають одне походження, бо всі вони – видозмінені пагони.

Розділ VI. Репродуктивні органи

Морфологія квітки, морфологія суцвіть, морфологія плодів, класифікація плодів.

Розділ VII. Розповсюдження плодів і насіння.

Плоди і насіння можуть поширюватися вітром (анемохорія), водою (гідрохорія), птахами (орнітохорія), тваринами (зоохорія), але особливо велика в поширенні плодів і насіння роль людини (антропохорія). Для поширення насіння і плоди мають різноманітні пристосування.

Мета: Зібрати і оформити гербарій з систематики рослин.

Завдання:

Для раціонального використання оточуючої нас флори, розуміння задач, поставлених в області охорони природи необхідно добре знати і постійно вивчати видовий склад рослин і особливості окремих їх видів.

Студенти готують гербарій з систематики, який включає представників видів рослин регіональної флори як трав'янистої, так і дерев'янистої, в основному дикорослої. При збиранні рослин для гербаризації перевагу надають рослинам, які мають те чи інше відношення до господарської діяльності людини (бур'яни, лучні рослини, отруйні, кормові, лікарські та ін.). Одночасно проводиться знайомство студентів з видовим складом фітоценозів, життєвими формами рослин, екологічними групами, а також з рідкісними видами рослин.

Ці питання вивчаються під час навчальної практики з ботаніки, разом з гербаризацією рослин. Крім того, студенти і самостійно збирають рослини для гербарію.

У гербарії повинно бути представлено не менше 100 видів рослин з 30–33 родин. При його здачі студент повинен знати українські і латинські назви видів і родин, коротку характеристику основних родин регіону, біологічну групу чи цінні властивості рослини.

Приблизний склад гербарію (видів): дерев і кущів – 10; дикорослих кормових рослин – 20; бур'янів – 25–30; лікарських – 20; отруйних – 3–5; паразитів і напівпаразитів – 1–2; гідрофітів – 1–2; гігрофітів – 1–2; ефемерів – 1–2; ефемероїдів – 2–3. Можуть бути включені і деякі культурні рослини.

Методичні поради:

Готуючись збирати гербарій, студент в першу чергу повинен мати достатню кількість паперу (газетного, фільтрувального та ін.), який призначений для забирання вологи із рослин, що будуть засушуватися – для прокладок і «сорочок».

«Сорочкою» називають листок паперу, складений навпіл, всередині якого закладають рослину для засушування. Розмір «сорочки» повинен бути трохи більший за саму рослину, або, навпаки, рослина повинна бути трохи менша за «сорочку», щоб кінці рослини не виступали назовні.

Прокладкою називають такий же папір, який кладуть між двома «сорочками». В подальшому прокладки будуть замінюватись на сухі, а «сорочка» залишається та ж сама. З неї рослина не виймається до повного висушування.

Газетні листки придатні для роботи з більш грубими рослинами, фільтрувальний папір використовують для прокладки більш ніжних частин рослини. Застосовують в цьому випадку також і вату.

При сушінні рослин користуються гербарними сітками або гербарними папками, які можна виготовити і самому з двох листків щільного картону.

Для викопування рослин з коренями використовують лопатки, спеціальні ботанічні копачки, ножі, секатори та ін. Необхідно мати простий олівець для заповнення польових етикеток, пакети або конверти для насіння та плодів, папір для етикеток, зошит, де б можна було відмітити якісь певні особливості фітоценозу під час екскурсій.

3.1. Техніка збирання рослин

Збирають рослини тільки в суху сонячну погоду, краще в першій половині дня після зникнення роси. Рослини, зібрані в жарку пору дня, швидко в'януть, тому їх закладання в «сорочку» слід проводити в тіні зразу ж після збирання.

Для гербаризації вибирають свіжі, без ознак прив'ядання, добре розвинені рослини, квітучі, не уражені шкідниками або хворобами. Рослини повинні бути типовими для даного виду.

З науковою метою і для спеціальних гербаріїв трав'янисті рослини беруть повністю, включаючи і кореневу систему, обов'язково квітучі, з плодами. Однак в навчальній гербарій, з метою збереження рослин, допускається брати найбільш характерні частини рослини – гілку з листками і квітками чи суцвіттям (у дерев'янистих рослин), або ж стебло з цими ж органами (у трав'янистих рослин). Виключення складають рослини-бур'яни їх можна гербаризувати повністю, включаючи підземні органи.

Якщо рослина цвіте до появи листків, то слід взяти дві гілочки: одну – квітучу без листків, другу – з листками. Обидві гілочки монтуються на одному і тому ж гербарному листку.

Для рослин деяких родин бажано мати і плоди, тому що саме будова плода є для видів даних родин основною морфологічною ознакою.

Рослини-паразити і напівпаразити слід гербаризувати разом з рослиною-хазяїном. Рослини з листками різної форми потрібно гербаризувати повністю з прикореневою розеткою або з окремим прикореневим листком (наприклад, жовтець золотистий).

Двodomні рослини монтують на одному і тому ж гербарному листку (чоловічий і жіночий екземпляри).

На кожний зібраний вид рослини заводять польову етикетку, де вказують місце і час збирання, народну чи наукову назву виду. При гербаризації рослини, особливо їх квітки, часто гублять своє природне забарвлення. Тому в польовій етикетці вказують колір віночка, наявність запаху та ін.

3.2. Техніка закладання рослин при сушінні

Зібрані рослини в польових умовах вкладають в «сорочки». При цьому рослину кладуть на правий бік «сорочки», намагаючись, по можливості, зберегти не лише форму окремих її частин, а і їх розташування відносно одної до другої, надаючи їм природного положення. Потім «сорочки» закривають і перекладають їх прокладками. При необхідності, дуже соковиті чи ніжні частини, перекладають ватою або фільтрувальним папером. Для того, щоб пачка з рослинами мала однакову товщину з протилежних поздовжніх боків, рослини по черзі вкладають коренями в різні боки.

Товсті соковиті стебла розрізають поздовж. Дрібні рослини рівномірно кладуть по декілька екземплярів, щоб вони не налягали одна на другу. Рослини з високим стеблом перегинають 1–2 рази так, щоб вони помістилися на гербарному листку.

Не можна, викинувши частину стебла високої рослини, прикладати ту, що залишилася, до кореневої системи з залишками стебла. Потрібно слідкувати, щоб одні листки були розташовані лицевою стороною, а другі – нижньою. Якщо рослина густо вкрита однаковими листками, то частину їх можна зрізати, залишивши черешки листків.

Польову етикетку вкладають в «сорочку» разом з рослиною. Укладені таким чином рослини тимчасово складають в гербарну сітку чи папку.

Слід враховувати особливості збирання і закладання рослин деяких родин і родів при їх гербаризації. Так, злакові (*Poaceae*) слід, як правило, збирати з вегетативними і генеративними органами, в стадії воскової зрілості.

При збиранні лілійних (*Liliaceae*) рослин, які мають цибулини, не можна обривати зовнішні, різного забарвлення, сухі луски цибулин, тому що вони є морфологічними ознаками при визначенні виду.

Рослини родин лободових (*Chenopodiaceae*), капустяних (*Brassicaceae*) і зонтичних (*Apiaceae*) необхідно збирати не лише з квітками, але і з плодами їх гербаризують в кінці фази квітіння – початку плодоношення.

Розові (*Rosaceae*) мають ніжні квітки. Тому перед закладанням їх для сушіння рекомендують записати забарвлення віночка, тичинок, форму і величину пелюсток. Тут також мають значення і молоді не квітучі пагони. Необхідно не пошкодити природні утворення: шипики, волоски, прилистки та ін.

У бобових (*Fabaceae*) рослин при висушуванні змінюється колір віночка, тому в польовій етикетці обов'язково вказується колір віночка і його частин – паруса, весел, човника.

Рослини родини зонтичних (*Apiaceae*) часто мають товсті соковиті корені і стебла, що слід враховувати при закладенні їх для висушування.

При гербаризації рослин родини айстрових, (*Asteraceae*) які мають великі суцвіття (кошики), їх кладуть на вату так, щоб під ватою були лише язичкові квітки, а вся середина суцвіття лежала б на папері. Крайові квітки кошика можна ізолювати паперовими прокладками одну від одної. Висихання кошиків повинно бути повним.

Для створення штучних фітоценозів (в ботанічних кабінетах, холах) застосовують сушіння рослин за допомогою чистого річкового піску в спеціально пристосованих для цього чашках, пляшках, колбах та ін.

3.3. Техніка сушіння рослин

Основною умовою виготовлення високоякісного гербарію є порівняно швидке обезводнення і пресування рослин. Висушені рослини повинні зберігати характерний зовнішній вигляд і нормальний колір.

Після закладання рослин в польових умовах, вдома рослини негайно знову переглядають, не виймаючи з «сорочок», розправляють пом'яті частини, надаючи їм природного положення. Листки, квітки і суцвіття, укладені у вату або з прокладками, не чіпають, щоб їх не пошкодити.

Розправлені рослини закривають в «сорочці», перекладають 3–4 листками прокладок, чергуючи «сорочки» з прокладками. Зверху на пачку з 25–30 рослинами кладуть ще декілька прокладок, пачку розміщують в гербарну сітку чи папку і міцно пресують, зтягуючи спеціальними ремінцями або шпагатом. Цю сітку (папку) з рослинами кладуть на ребро в добре провітрюване приміщення. Через 10–12 годин після закладання рослин потрібно зробити заміну сирих прокладок на сухі, не чіпаючи «сорочок», а потім цю заміну слід

робити один раз на добу перші 4–5 днів. В подальшому достатньо замінювати прокладки через один раз на два дні і т.д.

Для прискорення висушування рослин зовнішні сорочки кладуть в середину пачки, а внутрішні – назовні. Рослини вважаються добре висушеними, якщо вони гнучкі, але не крихкі, і при піднятті їх листки, суцвіття, квітки не згинаються. Пересушені рослини ламаються і погано монтуються.

3.4. Монтування і оформлення гербарію

Після готовності рослин для гербаризації їх монтують на гербарні листки. Гербарний листок з рослиною зветься гербарним екземпляром. Стандартні розміри гербарного листка 45x30 см. В навчальному студентському гербарію з систематики рослин допускаються інші розміри, можливий стандартний листок з альбома для малювання, чи інший розмір, але однаковий в одному гербарію. В усіх випадках рослина повинна бути повністю розташована на гербарному листку таким чином, щоб видно було розташування листків на стеблах, квіток, плодів. Плоди чи насіння можна розташувати на гербарному листку в окремому пакеті, який прикріплюється біля рослини.

На одному листку монтується лише один вид рослини. Крупні екземпляри монтуються по одному на листку, дрібні – по кілька штук. У дуже крупних екземплярах можна взяти при їх монтуванні верхню квітучу частину, нижню – корінь чи кореневище, і середню – найбільш характерну для даної рослини. Прикріплюються ці частини на одному листку, але окремо. При монтуванні рослини пришивають білими нитками або прикріплюють вузькою стрічкою паперу чи інших матеріалів. Не слід рослини приклеювати клеєм.

У правому нижньому куті гербарного листка пишеться, чи штампується, або приклеюється етикетка, порядковий номер якої заповнюється після повного складання гербарію і систематизацією його за однією з прийнятих філогенетичних систем (Енглера, Гросгейма, Тахтаджяна чи ін.). В межах родин потрібно разом розташовувати рослини одного і того ж роду.

Наприклад:

Родина *Solanaceae* – пасльонові.

Рід *Solanum* – паслін;

1. Вид – *Solanum nigrum* – паслін чорний;
2. Вид *Solanum tuberosum* – картопля;
3. Вид *Solanum melangena* – баклажан.

Всі інші дані: місце і час збирання, назва (якщо впевнений в правильності) переносяться з польової етикетки. На етикетці вказується українською і латинською мовами назва родини, роду і виду, пишеться прізвище студента (студентів), який готовив гербарій.

Форма етикетки

№	
Familiae	<i>Solanaceae</i>
Родина	Пасльонові
Genic	<i>Solanum</i>
Рід	Паслін
Species	<i>Solanum nigrum</i> L.
Вид	Паслін чорний
Місце збирання	поле
Час збирання	червень, 2021
Прізвище	Ступак І.М.

До готового гербарію студент пише каталог, який здає разом з гербарієм.

Каталог складається за формою:

№ з/п	Клас	№ з/п	Порядок	№ з/п	Родина	№ з/п	Рід	№ з/п	Вид	Примітки
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Двосім'я- дольні <i>Dicotyle- doneae</i>	1	Розові <i>Rosales</i>		Розо- цвіті <i>Rosa- ceae</i>	1	Яблу- ня <i>Malus</i>	1	Яблуня домашня <i>Malus domesti- ka</i>	Плодове дерево

У каталозі пишуть українські і латинські назви класу, порядку, родини, роду, виду. Номер виду рослини а гр. 9 повинна відповідати номеру, поставленому в етикетці на гербарному листку. В гр. 11 пишуть особливості рослини: бур'ян, лікарська, кормова, отруйна та ін.

Форма титульного аркуша робочого щоденника

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ САДІВНИЦТВА**

Факультет плодовоовочівництва, екології та захисту рослин

Кафедра біології

ЩОДЕННИК

навчальної професійно-орієнтованої практики з біології

Студента _____

(П.І.Б.)

_____ курсу факультету плодовоовочівництва, екології та захисту рослин

_____ групи

Умань – 20____р.

Література

1. Торшин В.И., Власова В.М., Агаджанян Н.А. Основы физиологии человека: Учебник для студентов вузов, обучающихся по медицинским и биологическим специальностям. М.: РУДН, 2001. 408 с.
2. Аксьонова О.Ф., Гарбуз О.В. Основы техники лабораторных работ з хімії: Навчальний посібник. К.: Вид-во «Ліра-К», 2011. 157 с.
3. Батуев А.С. Малый практикум по физиологии человека и животных. С–Пб.: Издательский дом Санкт–Петербургского государственного университета, 2001. 348 с.
4. Бойків Д.П., Іванків О.Л., Кобилінська Л.І. та ін. Практикум з біологічної хімії. За ред. О. Я. Склярова. К.: Здоров'я, 2002. 298 с.
5. Войтюк Ю.О., Кучерява Л.Ф., Баданіна В.А., Брайон О.В. Морфологія рослин з основами анатомії та цитоембріології. Київ: Фітосоціоцентр, 1998. 216 с.
6. Ганонг В.Ф. Фізіологія людини: Підручник. Львів: БаК. 2002. 784 с.
7. Гасюк О.М. Лабораторний практикум з фізіології людини і тварин. Для студентів денної та заочної форм навчання спеціальностей 091 Біологія, 014 Середня освіта (Біологія), 014 Середня освіта (Біологія і здоро'в'я людини). Херсон: ПП Вишемирський В.С. 2019.
8. Григора І.М., Шабарова С.І., Алейніков І.М. Ботаніка. К.: Фітосоціоцентр, 2000. 196 с.
9. Жуковский П.М. Ботаника. М: Колос, 1982. 456 с.
10. Кубатько Б.И. Физиология человека и животных. В двух томах. Херсон, 2000. 250 с.
11. Кучеренко М.Є. Сучасні методи біохімічних досліджень. К.: Фітосоціоцентр, 2001. 424 с.
12. Липа О.Л., Добровольський І.Д. Ботаніка. Систематика вищих і нижчих рослин. К. : Вища школа, головне вид-во, 1975. 400 с.
13. Макаруч М.Ю. Основні поняття і визначення з курсу фізіології людини і тварин. К.: Фітоцентр. 2003. 144 с.
14. Морозюк С., Кустовська Л., Оляніцька Л., Осіюк О. Систематика вищих рослин. Лабораторні заняття. К.: Фітосоціоцентр, 2001. 124 с.
15. Нечитайло В.А., Кучерява Л.Ф. Ботаніка. Вищі рослини. К.: Фітосоціоцентр, 2000. 384 с.
16. Нечитайло В.А., Систематика вищих рослин. II. Покритонасінні. К.: Фітосоціоцентр, 1997. 272 с.
17. Романцак С.П. Анатомія покритонасінних рослин. К.: Урожай, 1999. 360 с.
18. Романцак С.П. Ботаніка: Навч. посібник. К.: Вища школа, 1995. 544 с.
19. Сергеев И.Ю. Физиология человека и животных в 3–х томахю Р.: Юрайт, 2017.

20. Стеблянко М.І. Ботаніка: Анатомія і морфологія рослин: Навч. посібник.К.: Вища школа, 1995. 384 с.
21. Стеблянко М.І., Гончарова К.Д., Закорко Н.Т. Ботаніка: навч. посібник. К.: Вища школа, 1995. 254 с.
22. Суворов В.В. Ботаника с основами геоботаники. Л.: Колос., 1971. 591 с.
23. Хржановський В.Г. Пономаренко С.П. Ботаніка. К. : Вища школа, 1993. 312 с.
24. Чорна Г.А., Красноштан І.В. Ботаніка. Систематика покритонасінних рослин: Навч. посіб. для студентів природничо-географічних факультетів педагогічних вузів. Умань: ФОП Жовтий О.О., 2014. 210 с.
25. Шевченко І.Л. Техніка лабораторних робіт. Х.: Вид-во НФаУ: Золоті сторінки, 2003. 108 с.
26. Юзик Г.Ю. Техніка лабораторних робіт: Навч. посібник. К.: Медицина, 2007. 144 с.
27. Якубенко Б.Є. Польовий практикум з ботаніки. К.: Фітосоціоцентр, 2012. 400 с.

Підведення підсумків практики

Навчальна професійно-орієнтована практика є першим етапом професійної підготовки студентів початкового (молодший бакалавр) освітнього рівня спеціальності 091 «Біологія». Дана практика включає перший та другий семестр першого курсу. Зміст навчальної практики об'єднує її мету, завдання та методичне забезпечення їх виконання.

Виконуючи програму навчальної професійно-орієнтованої практики, студенти повинні ретельно вести щоденник, підведення підсумків практики відбувається одразу після її закінченню відповідно до виконання програми практики.

Загальною формою звітності студента про виконання навчальної професійно-орієнтованої практики є підписаний і оцінений керівником практики щоденник та оцінювання опанування практичними навичками.